

Međunarodni znanstveno-stručni skup

MODELI UPRAVLJANJA PROCESIMA OBNOVE I RAZVOJA POVIJESNIH GRADOVA

Primjer Ivanić-Grada: Mogućnosti revitalizacije i obnove starog Ivanića

Ivanić-Grad, 11. studenoga 2011.

Tihana Stepinac Fabijanić

Tradicijski elementi u urbanoj strukturi malih gradova Hrvatske i Europe

Tihana Stepinac Fabijanić, prof., F.P.Pavina 32, HR-51000 Rijeka, Tel.: +385 91 1605 953, E-pošta: tihana.fabijanic@post.t-com.hr

Sažetak:

Hrvatska sekcija ECOVASTa (Europskog vijeća za sela i male gradove) uključena je svojim aktivnostima u međunarodni projekt ASSET (Akcija podrške malim europskim gradovima) te u okviru svoga programa radi na pitanjima razvoja lokalnih zajednica i očuvanja baštine u brojnim malim gradovima Hrvatske.

Najuočljiviji izraz identiteta lokalne zajednice ogleda se u izvanjskom, graditeljskom aspektu, odnosno u elementima kulturne baštine. Kroz paralelna istraživanja u nekoliko hrvatskih i europskih malih gradova u ovom se radu propituju tradicijski elementi unutar urbanih struktura, njihove povijesne i funkcionalne karakteristike, razvojni potencijali kao i mogućnosti uređenja i korištenja u interesu kvalitetnijeg načina života lokalnih stanovnika te u svrhu promocije i prezentacije u turizmu i drugim djelatnostima. Posebno se naglašavaju problemi prilikom obnove i uređenja povijesnih urbanih jezgri, te se uspoređuju načini i modeli upravljanja tim procesima.

Ključne riječi: tradicijska kulturna baština, mali gradovi, razvoj lokalnih zajednica, urbana obnova.

Uvod

Rezultati dosadašnjeg rada na pitanjima revitalizacije malih gradova, pokrenutog unutar međunarodne organizacije ECOVAST (Europskog vijeća za sela i male gradove) i njene Hrvatske sekcije, osim širokog okupljanja relevantnih stručnjaka i prezentacije dosadašnjih istraživanja, ukazuju na potrebu intenzivne interdisciplinarnе suradnje na temama izgradnje modela revitalizacije kako bi se moglo pomoći lokalnim zajednicama malih gradova da što bolje rade na obnovi baštine i unaprijeđenju tradicijskih sadržaja kao temelja vlastitog identiteta i bolje kvaliteta života stanovnika. Naime, pitanje kvalitetne obnove i oživljavanja malih gradova vrlo je kompleksno i neminovno uključuje pitanje njihova međusobnog partnerstva na lokalnom i regionalnom nivou; također, radi se o procesu koji pretpostavlja dugoročnu suradnju i zauzetost svih odgovornih i zainteresiranih sudionika. Partnerstva takve vrste postižu se kroz uključenje u paralelne projekte s lokalnim, nacionalnim i međunarodnim sudioništvom, te izvorima financiranja.

Ovaj se rad odnosi na nekoliko modela revitalizacije malih gradova koje sam inicirala ili u kojima sam dijelom sudjelovala (u Hrvatskoj), odnosno koje sam posredno upoznala kroz međunarodnu suradnju u okviru ECOVASTa.¹ Radi se o četiri grada u Hrvatskoj² – Samoboru (Prigorje, okolica Zagreba), Lovranu (Liburnijsko primorje u Istri), Omišlju (otok Krk) i Delnicama (Gorski Kotar), te tri europska grada – Luneburg i Wittstock (sjever Njemačke), Eisenstadt (istočna Austrija), kao i primjer malog grada Pamukkale u mediteranskom dijelu Turske (Anatolija)³. Za svaki od ovih gradova predložiti ću jedan ili više revitalizacijskih modela koji mogu pridonijeti urbanoj uređenosti na tragu tradicijskih vrijednosti i boljoj kvaliteti života u tim malim i povijesnim gradovima.

Prilikom rada koristila sam nalaze vlastitih etnoloških istraživanja na terenu, arhivsku dokumentaciju te dostupnu literaturu, kao i on-line informacije.⁴ Razrada teme donekle odstupa od teme najavljene u naslovu – proširena je ne samo na tradicijske elemente u urbanoj strukturi odabranih primjera malih povijesnih gradova, već i na široki opseg ostalih pitanja urbanih struktura.

---

¹ - vidi materijale I. međunarodne konferencije u Samoboru te Samoborsku deklaraciju, kao i materijale kasnijih skupova Hrvatske sekcije ECOVAST-a : www.ecovast.hr

² Neke od navedenih gradova, na pr. Samobor i Wittstock, kratko sam spomenula kao primjere u radu skupa ECOVASTa u Mošćenicama (2. međunarodna konferencija ECOVAST-a 'Revitalizacija malih povijesnih gradova i njihovog okruženja u Primorsko-goranskoj županiji', ECOVAST, Mošćenice 2009., (Mošćenički zbornik 6, u tisku).

³ Iako pripada poluotoku Male Azije, ovo je područje kroz povijest okrenuto europskim (helenističkim) korijenima a tako sagledava i svoj današnji i budući razvoj, iako je tradicijski veoma interesantna mješavina nasljeđa Istoka i Zapadne kulture.

⁴ - vidi izbor bibliografije na kraju ovog rada.

Samobor

Područje Grada Samobora, tj. urbano naselje s pripadajućim selima ima danas oko 40 000 stanovnika (pri tome sam grad oko 15 000). Obrtničko je i trgovačko središte prigorskog dijela Zagrebačke županije.

Srednjovjekovno naselje Samobor nosi tradiciju kraljevskog grada i trgovišta od godine 1242. (povelja kralja Bele), od kada se razvija kao upravno, trgovačko i obrtničko središte oko središnjeg trga sa župnom crkvom sv. Anastazije. U ranijem razdoblju jezgra naselja bila je smještena nešto dalje uzvodno u zaštićenoj kotlini riječice Gradne, kao podgrađe (suburbia) utvrđenog *Samoborskog grada* (današnjeg *Starog grada*). Taj predio uz važnu prometnicu kroz Samoborsko gorje, nazvan *Taborec i Gornji Kraj*, ostao je i nadalje naselje obrtnika koji su koristili riječicu Gradnu za svoje gospodarske djelatnosti: kožarstvo, mlinarstvo, kolarstvo, za proizvodnju gipsa, a kasnije i stakla, te tekstilnu industriju. Osim samog utvrđenog grada na brdu Tepecu, njemu nasuprot i na strateški važnom položaju u prošlosti, nalazi se druga važna građevina, slikoviti *dvorac Podolje* (Praunsperger-Bošnjak), sagrađen 1590. g. i očuvan zajedno sa svojim gospodarskim građevinama. Velika pak livada koju omeđuju tokovi Rudarske i Lipovečke Gradne bila je neizgrađena sve do tridesetih godina prošlog stoljeća, a povijesni podaci govore da je tu bio ribnjak feudalnih vlasnika Staroga grada. Izgradnjom tvornice tekstila 1937. g., koja se kasnije proširuje i dograđuje za tvornicu čarapa, da bi do danas dosegla svoj građevinski maksimum u zaposjedanju prostora i dijelom se prenamijenila u mesnu industriju koja još i ekološki onečišćuje okoliš, bitno se mijenja karakter prostora. Sličan problem predstavlja i nekadašnja tvornica kristala u susjednoj *Rudarskoj Dragi*, koja se od sredine prošlog stoljeća razvijala na premaloj parceli u uskoj kotlini uz riječicu Gradnu.

Današnja situacija u prostoru posljedica je djelomične očuvanosti građevnoga fonda iz 19. st.; međutim, brojne izmjene i intervencije u izvornoj strukturi pojedinačnih građevina, te izgradnje novih stambenih zgrada, narušile su ambijentalni sklad i karakter prostora locirajući se na neizgrađenim dijelovima parcela ili na mjestima porušene tradicijske drvene zabatne strukture. Takve stare drvene ožbukane prizemnice, *hiže s ganjkom* uz dvorišno uzdužno pročelje i vrtom sa strane s gospodarskim zgradama *štagljima i štalama*, bile su dominantna tipološka skupina u ovom dijelu naselja (kao što to ilustrira katastarska karta iz 1860. g.).

Preostale tradicijske stambene građevine *Taborca* i *Gornjeg Kraja* (uključujući kuću Fabković iz 18. st.), uz *Stari grad* i *dvorac Podolje*, također *kapela sv. Mihalja, kurija* nekadašnjeg župnog dvora, *mlin Praunsperger*, *crne vile* (drveni ljetnikovci iz 1935. g.), te

brdo Tepec i *dolina riječice Gradne*, kupalište *Vugrinščak*, kao i *kurija Hamor* (obitelji Reiser iz 18. st.), predstavljaju vrijedan graditeljsko-krajobrazni sklop koji pridonosi povijesnoj i ambijentalnoj vrijednosti.

Prema gore navedenom, konzervatorski uvjeti i smjernice predviđaju mjere zaštite cijelog ovog kompleksa⁵ – "obavezna je potpuna zaštita prostornog koncepta, građevne strukture, prepoznatljivih ambijenata, prostornih odnosa, glavnih ekspozicija i vizualne izloženosti s okolnih viših pozicija ili putova i smjerova kretanja".

Isto tako, "sadržaje koji umanjuju vrijednosti i kvalitetu urbanog načina života treba dislocirati u planirane gospodarske zone (npr. mesna industrija Škobić). Nakon iseljenja proizvodnih sadržaja za prostor između ulica Gornji kraj, Gračec i Rudarska Draga treba izraditi cjelovito urbanističko arhitektonsko rješenje kako bi se uredili i prenamijenili zapušteni i devastirani gradski prostori. Planirani sadržaj rekreacije sporta i industrije slobodnog vremena u podnožju Starog grada kao logični prostorni slijed zone Vugrinščak potaknuo bi urbanu revitalizaciju ovog dijela grada".

Obzirom da se nisu poštovale odredbe Konzervatorske službe (te je kontinuirano dolazilo do daljnje devastacije prostora, posebno od strane mesne industrije, ali i drugih), članovi Hrvatske sekcije ECOVASTa pokrenuli su javnu akciju, te proveli *Upitnik za stanovnike Gornjeg Kraja i Taborca u Samoboru*, kao dio projekta Hrvatske sekcije ECOVAST-a koji se provodi u suradnji s Gradom Samoborom. Upitnikom se pokušalo prikupiti razmišljanja stanovnika Gornjeg Kraja i Taborca, te Rudarske Drage o razvojnim problemima područja i potaknuti ih za uključivanje u proces promišljanja i reguliranja postojeće situacije i kako ju unaprijediti u suradnji s upravnim tijelima Grada Samobora, a u cilju međusobnog integriranja i kontroliranja dvije alternative razvoja: izgradnje i zaštite, ujedinjavanjem snaga lokalne zajednice i gradskih tijela uprave.⁶

Prijedlog i stručna analiza koju su sačinili članovi ECOVASTa, ujedno stručnjaci za pitanja planiranja razvoja, zaštite i uređenja grada, navodeći činjenično stanje prometnog nereda, devastiranja građevinskog kulturno-povijesnog naslijeđa, kao i onečišćenja prirodnog okoliša i devastacije krajobraznih vrijednosti, uključuje također *Zahtjev za donošenje Strategije razvitka Grada Samobora*, u kojoj bi bilo razvidno da je Samobor povijesni grad-trgovište i

---

⁵ Konzervatorska podloga, Ministarstvo kulture RH; za UPU Gornji kraj, Grad Samobor, Upravni odjel za prostorno uređenje, stambene i komunalne poslove, 2008.

⁶ Budući je UPU Gornji kraj tada bio u fazi donošenja, članovi ECOVASTa sudjelovali su u travnju 2008. g. na Prethodnoj raspravi Upravnog odjela za prostorno uređenje, zaštitu okoliša i razvoj Grada Samobora, a u nastavku su nadležnim tijelima uputili dokument sa sažetkom iznijetih postavki, prijedloga i upita - predviđeno za Javnu raspravu sa zahtjevom u prilog izmjeni i dopuni GUP-a.

kao takav, zajedno sa svojom najstarijom jezgrom – Taborcem i Gornjim Krajem, izuzetne je kulturno-povijesne vrijednosti, te svojom ukupnom tradicijskom i prirodnom baštinom predstavlja turističku atrakciju koja treba imati vodeću razvojnu ulogu.

U tome smislu dokument ECOVASTa sadrži, osim rezultata *Upitnika za stanovnike* (kojim se podržavaju ove aktivnosti) i *Popisa vrijednih objekata kulturne i prirodne baštine Taborca i Gornjeg Kraja* te *Popis neadekvatnih objekata i djelatnosti* na istom području. Na kraju daje neke konkretne *Prijedloge* vezano za: *regulaciju prometa* (uslijed neprihvatljive situacije s prometom teških kamiona iz kamenoloma i ostalog prometa kroz Gornji Kraj, dijelom i Taborca i Rudarsku Dragu) uz rješenje kako postupiti (jednosmjerni kružni tok prometa, izgradnja šetnice); zatim za *industrijska postrojenja* - apsolutno je neprihvatljiva industrija prerade mesa 'Škobić' (koja je bespravno 'zasjela' u nekadašnju pomoćnu halu Tvornice čarapa, te uzrokuje ekološke i zdravstvene probleme ugrožavajući okoliš i stanovništvo – dolazi u više navrata do zagađenja vode otpadnim materijalom, zatrovanje zemlje i curenje amonijaka), kao što je neprihvatljivo povećanje volumena same zgrade nekadašnje 'Čaraparne' (koja se ne uklapa u tradicijski i prirodni ambijent doline podno Starog grada, a na račun rekreacijske zone i zelenih površina) te postrojenje 'Klimaventa' koje gomila i prerađuje industrijski metalni otpad u zoni predviđenoj za stanovanje (predlaže se provjera, odnosno izmjena GUPa i smanjenje gospodarske zone) ⁷; također za *stambenu zonu* – obzirom na stalno iseljavanje i smanjivanje stanovništva Taborca i Gornjeg Kraja, odnosno napuštanje tradicijskih kućica koje se sve više pretvaraju u ruševine i nagrđuju prostor te na taj način nestaju vrijedne tradicijske građevine (ili se one kompletno poruše, a izgrađuju se nove najčešće potpuno neadekvatne oblikom i stilom, dimenzijama, materijalom), predlaže se reguliranje povoljnim poreznim olakšicama prilikom obnove (prema konzervatorskim zahtjevima); za *zelene površine* – obzirom da je u zadnjih dvadesetak godina kulturni i prirodni krajolik uvelike promjenjen, a negativne tendencije se intenzivno nastavljaju, postavlja se pitanje kada će se pristupiti rješavanju ove nepoželjne situacije te čvrsto pristupiti planu uređenja (pripojenje Taborca rekreacijskoj zoni Vugrinščak i središnjoj gradskoj zoni).

Vezano uz potrebne *Izmjene i dopune GUP-a Grada Samobora* predlaže se ovim dokumentom da se UPU Gornji Kraj usvoji tek nakon tih izmjena, te da se predmet uskladi sa zakonskim normama (Zakon o prostornom uređenju i građenju).

---

⁷ Kasnijom izmjenom GUP-a ukinuta je industrijska zona u Gornjem Kraju.

Rezultat ove jednogodišnje aktivnosti ECOVASTa u Samoboru nije imao direktnog uspjeha kod tijela lokalne uprave u smislu prihvaćanja prijedloga, već su pitanja okarakterizirana kao 'neutemeljena s obzirom na pravni postupak u toku' (što je zapravo 'igra prebacivanja loptica'); tek je naknadnom regulacijom došlo do usklađenja s GUP-om (vidi bilj. 6), iako se na terenu još nije dogodila promjena. S druge strane, akcija je postigla veću osviještenost lokalnog stanovništva s obzirom na problematiku prostora u kojem žive te načina demokratskog postupka pri rješavanju tih problema (bez obzira na to što nije postignut značajniji pomak).

Ovakav model podupiranja revitalizacije tradicijskog nasljeđa u malom povijesnom gradu putem osvještavanja lokalne zajednice (kroz ankete i druge načine komuniciranja) traži uključenje većeg broja volontera i rad s ljudima kroz duže vrijeme kako bi ih se potaklo na udruživanje radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva. U slučaju uspješnog kontinuiteta rada na lokalnoj razini (za što je potrebna čvrsta suradnja sa zainteresiranom lokalnom udrugom, bez koje je teško izvana povezivati i animirati ljude) moguće je postići kvalitetan pomak u zadanim ciljevima te osim podizanja svijesti o vrijednostima lokalne baštine raditi na daljnjim fazama upravljanja procesima obnove i razvoja uz pripremu i izvođenje Akcijskog plana.

Lovran

Općina Lovran ima oko 5000 stanovnika (sa selima Lovranštine), a smještena je u zapadnom dijelu Opatijske Rivijere, odnosno na terasasto podgrađenim padinama Učke. Pripada dijelu Liburnijskog primorja na sjeveroistoku poluotoka Istre.

U ovom se prilogu govori o staroj jezgri gradića Lovrana, vezano uz suradnju ECOVAST-a na temi istraživanja tradicijskog nasljeđa i revitalizacije područja Lovranštine⁸, a posebno tijekom zadnjih nekoliko godina po pitanju problematike obnove i uređenja Staroga grada (popločenje ulica, osvjetljenje, uređenje fasada, javnih objekata, trgovina i sl.).⁹

Lovran je primorski gradić duge i bogate prošlosti, najstarije obalno naselje podno Učke utvrđeno srednjovjekovnim zidinama i kulama (danas očuvano u dijelovima), a od 15. stoljeća važno pomorsko uporište na Kvarneru, dok je glavni razvojni zamah postigao u doba baroka (unutar stare gradske jezgre), odnosno na prelazu 19/20. st. kada se priključio Opatijskoj rivijeri (izgradnjom Lovranskih vila i šetnice Lungomare).

⁸ Stepinac Fabijanić, T.: Tradicijske značajke Lovrana i Lovranštine, Bilten općine Lovran, Posebno izdanje: Potencijali lovranske zdravstvene baštine, Lovran, 1997.

⁹ Stepinac Fabijanić, T.: Tradicijski aspekti u načinu života i problemi identiteta malih gradova: Lovran i Volosko; Zbornik sažetaka Znanstvenog skupa 'Lovranski stari grad – prošlost, sadašnjost, budućnost', Lovran 2011. (Zbornik Lovranštine 2, u tisku)

Mjesto je poznato po ugodnoj klimi, po šumarcima lovora po kojem je dobio ime, po *marunima* (kvalitetan kesten) koji rastu na obroncima Lovranštine podno planine Učke, kao i po brojnim pučkim svečanostima, *feštama* koje se u današnje vrijeme organiziraju pretežito u svrhu turističke promidžbe: blagdan *Jurjeva* (gradski svetac zaštitnik), *Fešta od šparuga* (proljetno branje divljih šparuga), *Marunada* (jesenska fešta uz branje kestena), natjecanje starih brodova (vezano uz tradiciju gradnje drvenih brodova, npr. *lovranski guc*) i dr.

Stari grad Lovran zadržao je do danas osnovne karakteristike srednjovjekovne urbane koncepcije – ostatke gradskih zidina i bastiona, gradska vrata, trgove, javne zgrade i svetišta. U graditeljskom naslijeđu *Staroga grada* zaokruženog ostacima kasnosrednjovjekovnih zidina i *kula*, nalazimo uske nepravilne ulice *klančiče*, *kale*; pred jednim očuvanim jugoistočnim nadsvođenim gradskim vratima zvanim *Stubica* nalazi se mala luka *Portić* sa zaštitnim lukobranom, *mulom*, na ulazu u lučicu. Sa strane je istureni rt sa starom romaničko-gotičkom *crkvicom sv. Trojstva*. U centralnom dijelu naselja, na glavnome trgu dominira župna *crkva sv. Jurja* (izvorno romanička građevina 13/14. stoljeća) s prvotno odvojenim zvonikom, te s kasnijim pregradnjama i dogradnjama, posebno u gotici te baroku.

Posebnost mediteranskog urbanog graditeljstva unutar starog Lovrana su barokni *kortili*, kamenim zidom ograđena manja dvorišta, kao i *portuni*, *portali* – ukrašeni kameni nadsvođeni ulazi u *kortile* ili u kuće. Kuće su kamene višekatnice vertikalno nadozidavane; tradicionalna kuća ima najčešće jedan kat s trijemom ili *skodom* (natkriveni ulaz u kuću) do kojeg se uspinje ukrašenim vanjskim stepeništem *škalinama*, dok se u prizemlju kroz nadsvođeni *volt* ulazi u *konobu* ili podrum. Poneke kuće imale su i cisterne *šterne* s ukrašenim kamenim grlom i kovanim željezom.

Ipak, gradska infrastruktura stare jezgre dijelom je zastarjela i uzrokuje komunalne probleme, te se na nivou usvojenog Prostornog plana Općine Lovran traži rješenje za parterno uređenje i obnovu fasada u dogovoru s lokalnim stanovnicima i uz dozvolu konzervatora (što se može usmjeriti kroz odgovarajuće fondove EU u suradnji s lokalnim i županijskim institucijama).¹⁰

Na kraju još treba dodati da je suradnja u novije vrijeme s liburnijskim gradićima (Brseč, Mošćenice, Lovran, Volosko, Kastav i dr.), povodom održavanja znanstvenog skupa u travnju 2011. g. u Lovranu u organizaciji Katedre Čakavskoga sabora Lovran,¹¹ dovela do

¹⁰ Preliminarni razgovori pri Općini Lovran sa stručnjacima Konzervatorskog zavoda Ministarstva kulture u Rijeci te predstavnicima lokalne udruge Katedre Čakavskoga sabora Lovran i ECOVAST-a održani su 2010. godine vezano uz mogućnosti natjecanja na prepristupnim fondovima EU i drugdje.

¹¹ - vidi bilj. 9.

prihvatanja ideje o potrebi povezivanja revitalizacijskih projekata kojima se nastoji raditi na istraživanju i izradi modela kvalitetnog pristupa obnovi svakog pojedinog povijesnog grada na Kvarneru na temelju vlastitih kulturoloških elemenata i drugih odrednica identiteta, a zatim i njihovoj zajedničkoj promidžbi u turističkoj ponudi regije.

Posebnu ulogu pri tome promišljanju odigrao je projekt suradničke Katedre Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga pod nazivom 'Mošćenice – živi grad muzej' (ili 'živi povijesni grad'), kojim je inicirana revitalizacija povijesnih gradića kvarnerskog područja. Akcent se pri tome stavlja na iznalaženje modela kvalitetne obnove i oživljavanja ovih malih gradova na regionalnom (županijskom) planu, kroz partnersku povezanost (istraživačka aktivnost, akcijski planovi, zajednička promidžba i marketing) i dugoročnu suradnju u procesu revitalizacije.¹²

Omišalj

Općina Omišalj na sjeverozapadu otoka Krka ima oko 3000 stanovnika, a sama stara jezgra povijesnog grada tek stotinjak stalnih stanovnika. Danas je Omišalj poznat prvenstveno po naftnoj industriji (JANAF, kemijska industrija DINA), a na području Omišlja smješten je i Krčki most koji otok povezuje s kopnom, zatim međunarodna Riječka zračna luka, marina za jahte, te nekoliko većih industrijsko-komunalnih poduzeća, uz turističko-ugostiteljski kompleks koji paralelno egzistira od ranih 70-tih godina (dok ranije podignuti turistički objekti većinom propadaju, npr. hoteli 'Učka', 'Jadran', stare vile u predjelu *Va Stran*).

Međutim, Omišalj je i povijesni gradić velike kulturne vrijednosti, uz grad Krk najstariji na otoku, s još uvijek prepoznatljivim elementima pretpovijesnog ilirskog kaštela, zatim rimskog grada *Fulfinuma* uz morski zaljev podno brežuljka na kojem je život nastavio srednjovjekovni grad (u 12. st. spominje se kao 'Castrum musculi', od lat. 'Ad musculi' – mjesto školjaka) gdje su stolovali krčki knezovi Frankopani i koji se zatim razvio u današnju staru jezgru Omišlja.¹³

U međuvremenu je proširenje industrijskih postrojenja od Rijeke na okok Krk, odnosno upravo na područje Omišlja, uzrokovalo velike promjene u izgledu grada i šire okolice, te načinu života njegovih stanovnika. Nestalo je omišaljsko polje (na njemu i na dijelu arheološkog lokaliteta *Fulfinuma* niknula je naftna industrija, sa stalnom tendencijom

¹² Sažeci radova 2. međunarodne konferencije 'Revitalizacija malih povijesnih gradova i njihovog okruženja u Primorsko-goranskoj županiji', ECOVAST, Mošćenice 2009., (Mošćenički zbornik 6 – u tisku).

¹³ Bradanović M.: *Nepoznati Omišalj* (katalog zbirke Lapidarij, pregled povijesti i kulturnopovijesni vodič gradića i okolice), Omišalj, 2002.

proširenja), time i poljoprivredna 'težačka' tradicija, većim dijelom i pomorska, te ribarska tradicija, a početni turistički razvoj prebačen je na druge dijelove Općine (nekadašnje ribarsko naselje Njivice) i dalje na otoku.

Stambena izgradnja Omišlja prenijeta je već krajem 19. i početkom 20. st. izvan stare jezgre (ponajviše prilivom kapitala iz Amerike, kamo su Omišljani u velikom broju odlazili već od 19. stoljeća, pa su mnogi i ostali tamo, ali često povezani s domovinom i rođacima) na izdvojene brežuljke *Brgučena* i *Medrmuniće*; bili su to predjeli nekadašnjih šumaraka sa štalicama za stoku (danas se ta uloga već jedva nazire neadekvatnom i 'divljom' gradnjom na tom području) koja je morala biti smještena izvan utvrđenog grada s *turnjom*, *keštelom* (frankopanskim dvorom srušenim također početkom 20. stoljeća). Ulaskom industrije na ovo područje, 80-tih godina prošloga stoljeća izgrađen je novi Omišalj na susjednom brežuljku (dizajniran prema američkim graditeljskim standardima obzirom na tadašnju suradnju industrijskih tvrtki), što je doprinijelo očuvanju graditeljskog nasljeđa u samoj staroj gradskoj jezgri. Međutim, velik dio stambenog fonda, tradicijskih *kuća s voltama* i *konobama* te vanjskim kamenim *skalama* doživio je također velike promjene, adaptacije pa i rušenja.¹⁴ Omišljani su u međuvremenu velikim dijelom prodali svoje stare kuće u gradu (kao i prije toga zemlju u polju i široj okolini za industriju, aerodrom idr.), izgrađivši u blizini nove kuće (s garažama!), ili pak iselivši u Rijeku i dalje (zapošljavajući se u brodogradnji i po uredima), dok je u Omišalj pristiglo novo, pretežno radničko stanovništvo (u velikom broju iz Bosne).

Vezano uz razvojnu problematiku ovog prostora, u Omišlju je 1998. g. održan međunarodni seminar pod nazivom 'Projekti i smjernice za održivi razvoj na području Općine Omišalj', u suradnji Općine Omišalj s organizacijom UNESCO iz Venecije te kroz partnerstvo triju sveučilišta - Italije, Belgije i Hrvatske, koji je ukazao kako na probleme na omišljanskom području, posebno u domeni infrastrukture i industrije, tako i na mogućnosti za održivi razvoj s naglaskom na turizam, vrijedne ambijentalne karakteristike, zalihe vode, kulturno nasljeđe i arheološka nalazišta. Navedene teme bile su predmet analize putem vježbi sa studentima.¹⁵

Rezultati seminara su mnogostruki: osim didaktičko-metodološke vježbe za same studente koji su imali priliku upoznati se s ovim prostorom i dati o njemu vlastitu kreativno-stručnu prosudbu, pisani materijali i ostvarena izložba radova predstavljaju važnu bazu za daljnja

---

¹⁴ Stepinac Fabijanić, T.: Plaidoyer za očuvanje tradicijske baštine Omišlja; u Narodni život i običaji Omišlja kao dio povijesnice, Krčki zbornik 32, Krk 1995. (str.77-83).

¹⁵ - Radovi međunarodnog seminara UNESCO – Venezia, 'Guidelines for Sustainable Development in Omišalj', (prilozi - Stepinac Fabijanić 'Kulturno-antropološki aspekti razvoja Omišlja'); Omišalj 1998.; Županijski zavod za održivi razvoj i prostorno planiranje PGŽ, Rijeka, 2001.

istraživanja i valorizaciju područja Omišlja, koje je time postalo pilot-projekt za vježbu analize, evaluacije prostora, te planiranja održivog razvoja. U tome smislu, seminar ima kvalitativnu i edukativnu ulogu u budućem razvoju Omišlja, pa i cijelog otoka Krka.

Obim aktivnosti vezanih uz temu povijesnog nasljeđa Omišlja bio je podijeljen na nekoliko podgrupa: projektna analiza povijesne jezgre grada, projektna analiza pojedinačnih graditeljskih stilova (uz arhitektonsko snimanje jedne tipične kuće iz 19.st.); projektna analiza pojedinih konstruktivnih elemenata (cisterne za vodu, gradski trgovi i drugi javni prostori).

Vježba je rezultirala evaluacijom bogatog tradicijskog nasljeđa Omišlja, s obrazloženjem a) potrebe očuvanja tog nasljeđa i b) iznalaženja načina njegove obnove, uz poštivanje potreba lokalnog stanovništva za adekvatnim standardom životnih uvjeta. Tema uključuje interpretaciju i praktične načine upravljanja kulturnim nasljeđem.

Iako je Omišalj bio prisiljen predati se novim razvojnim prilikama i politikama, s ponekim značajnijim žrtvama, ipak je još uvijek zadržao mnogo od svog tradicijskog izgleda, što se najvećim dijelom može vidjeti u starom gradu i njegovoj graditeljskoj baštini (koja još danas uključuje sve elemente mediteranskog srednjovjekovnog utvrđenog grada s *placom* i crkvom u središnjem dijelu). Budući razvoj morati će pronaći odgovarajući kompromis između ta dva lica – teške industrije s jedne strane i vrijednog povijesnog te arheološkog nasljeđa s druge strane, a svoj su prilog promišljanju urbanističkog planiranja i konzervatorskih rješenja dali studenti kroz projektne analize.

Drugi dio studentskih radova bavio se moogućim solucijama urbanih problema u procesu revitalizacije stare jezgre grada, te pojedinih objekata ili arhitektonskih detalja – tradicijskih balkona *baladura i volti*, *šterna*, kamenih stepenica *škala* i drugih elemenata na ulazima u kuće i *konobe*. Takav jedan praktičan studentski projekt obuhvatio je analizu gradskih i privatnih cisterni za kišnicu, *šternji*, koje su u prošlosti predstavljale važan element života grada - sve do kraja 19. st. kada su cisterne izgrađene, živjela je tradicija donošenja vode s izvora podno grada ili još dalje (što je bio zadatak djevojaka i žena koje su nosile vodu i oprano rublje na glavi i pod rukom uzbrdo do svojih kuća u gradu). Danas su izvori kaptirani, a cisterne u najvećem postotku napuštene i u različitim stadijima raspadanja (zabilježeno je tridesetak primjeraka). Također je otkriveno da još postoji mali akvadukt iz početka prošlog stoljeća kojim se pumpala voda do tornja kao najviše točke u gradu, a odatle do dvije javne pumpe, što se koristilo još 70-tih godina 20.st. kada je napokon vodovod s vodom iz obližnjeg jezera sproveden do svake kuće (dok je pred nekoliko godina izgrađena dostava vode s kontinenta cijevima ispod Krčkoga mosta). Međutim, budući održivi razvoj svakako

treba uzeti u obzir postojeće cisterne kao važnu dodatnu rezervu vode (čak moguće pitke vode).

Još jedna od finalnih tema koju su studenti obrađivali bila je situacija s popločenjem javnih površina u gradu, ulica i trgova; naime, osim zadnjih preostalih dviju originalno popločenih ulica (plosnatim kamenjem tipa kaldrme), ostale ulice u povijesnoj jezgri zalivene su betonom (koji je najčešće još i oštećen, neravan i zakrpan). Postavljanjem kanalizacijskog sustava zadnjih godina u većem dijelu Omišlja obnovljen je betonski sloj pokrova ulica (što ostavlja dojam kanala), dok su samo trgovi obloženi novim kamenim pločama, a tek malim dijelom je naznačeno popločenje kamenim oblucima.

Jedan od rezultata ovih aktivnosti bio je prijedlog da se napravi detaljna snimka stare jezgre s katastarskom podlogom, te izmjerom svake pojedine zgrade, što bi olakšalo restoratorsko-konzervatorske zahvate u gradu Omišlju - a što je kasnije i učinjeno ispred regionalnog Konzervatorskog zavoda u Rijeci, odnosno Ministarstva kulture RH.¹⁶

Međutim, u starom dijelu Omišlja još se uvijek pojavljuje očigledna degradacija prostora neadekvatnom obnovom, prenamjenom, dogradnjama i prigradnjama, što pokazuje nedostatak svijesti o vrijednosti tradicijske i povijesne graditeljske baštine, a što je dijelom uzrokovano ekonomskim prilikama (npr. korištenje jeftinih materijala u obnovi), dijelom pak nedovoljnim poznavanjem povijesnih odnosa te nedostatkom svijesti o vlastitim (ili pak naslijeđenim, kupljenim, posuđenim) vrijednostima. Ti se problemi javljaju na ekonomskoj i kulturnoj razini, a rješenje je potrebno naći kako u edukativnim i promidžbenim programima podizanja svijesti ljudi o vrijednosti ambijenta u kojem žive ili koji su naslijedili (kupili), tako i uz neminovne stručne upute i financijske potpore i olakšice prilikom obnoviteljskih zahvata.

Općeniti stav UNESCO Seminara u Omišlju 1998. g. naglašeno je išao upravo u tom pravcu, usmjeravajući pozornost na lokalne vrijednosti koje je potrebno bolje poznavati, vrednovati i brinuti se o njima. Budući razvoj Omišlja morati će te vrijednosti uzeti u obzir i dosljedno primjenjivati, posebno u staroj jezgri grada ali i na cjelokupnom svom području u suradnji s ostalim općinama otoka i šire regije.

Delnice

Naselja Gorskog kotara u pravilu su raspoređena uz prometnicu, jer su tako najčešće i nastajala (već od vremena Frankopana u srednjem vijeku), te su kuće poredane u zgusnutom nizu, često sa zabatnim pročeljima prema ulici i vrtom sa suprotne, stražnje strane – što se može vidjeti i u najvećem mjestu, Delnicama, s oko 5000 stanovnika (s

¹⁶ Općina Omišalj prva je na otoku dala izraditi svoj Prostorni plan s geo-katastarskom snimkom cjelokupnog prostora.

Lučicama). Stare su Delnice nekada zapravo bile u današnjem zaselku Lučice te su imale i svoju crkvu, a nalazile su se (poput Lokava) na međi između hreljinskog i brodskog (prije gerovskog) dominija frankopanskog – odatle Delnicama i ime, jer su se tu dijelile feudalne zemlje. Međutim, nakon turbulentnog perioda turskih prodora i zbjegova stanovništva preko Kupe, kada su Delnice opet osnovane početkom 17. stoljeća ali u pravcu prema Brodu na Kupi (*Zdolanjski kraj*), gradnjom Lujzinske ceste u 19. stoljeću proširile su se i ponovno pomakle svoj središnji dio mjesta na drugu, gornju stranu delničkog polja gdje se razvio noviji dio naselja.

Tradicijska arhitektura goranskih krajeva odražava najčešći graditeljski materijal – drvo, te su kuće u malobrojnim goranskim naseljima u daljoj prošlosti bile gotovo u potpunosti građene od drva, najčešće od debelih oblica ili dasaka, a pokrivene *šindrom* - kalanim daščicama jele ili bora. Od kamena su imale uglavnom samo temelj, ponekad podrumski ili prizemni dio (osobito na padinama).

Tip malene drvene prizemnice i težak način života stanovnika pokazuje lokalna zavičajna zbirka u Delnicama – u drvenoj i izvana ožbukanoj i okrečenoj *kući Rački* iz 17. st. možemo vidjeti tradicijsko goransko gospodarstvo pod jednim krovom: ova prizemnica, naime, utjelovljuje najstariju goransku organizaciju doma s tzv. horizontalnom komunikacijom i tradicijskim vrtom iza kuće. Prednji dio kuće, tj. dio do ulice, drvene je građe. Kuća je dvoprostorna, s dodatkom gospodarskog dijela pod istim krovom, kroz direktan ulaz iz kuhinje. Rekonstrukcijama i zaštitom nastojalo se sačuvati izvornost goranske gradnje. Vodoravna organizacija doma bila je izvrsno prilagođena prirodnim uvjetima ovoga kraja - cijelo gospodarstvo, prostor za ljude i za domaće životinje, nalazilo se pod jednim krovom, na okupu i u direktnom kontaktu unutar kuće, što je naročito olakšavalo život u vrijeme dugih sniježnih zima i zapuha. Dvostrešni krov je pokriven tanko kalanim jelovim daščicama - *šindrom*, kojom je prekriveno i bočno pročelje. Sijeno na tavanu je, uz drveni krov, činilo odličnu prirodnu toplinsku izolaciju, tako da su te kuće bile tople, suhe i ugodna mirisa. Gospodarski objekti (*štala i sjenik*), koji se nadovezuju na kuću pod istim krovom, građeni su od kamena (*štala*) i drva (*sjenik*). Na okućnici se nalazi i svinjac, koji je također drvene građe.

Tijekom vremena je ovakva, horizontalna organizacija doma zamijenjena vertikalnom, kada štala ostaje u prizemlju, a počinje se stanovati na katu. To je noviji tip tradicijske goranske kuće koja postaje viša, što se može vidjeti u neposrednoj blizini kuće Rački. Taj susjedni kompleks kuća također je star, ali je 30-tih godina 20. st. adaptiran i preoblikovan u današnji izgled, a sastoji se od kuće i štaglja, te novije drvene (daščane) šupe. Katni drveni stambeni dio kuće nadograđen je na kamenu podrum, strmo krovište pokriveno limom, a bočno

pročelje daskama. Štagalj je zidan, s dvostrešnim krovom pokrivenim crijepom.

Na samom uglu toga kompleksa kuća, na raskršću ulica u središtu Delnica, nalazi se lokacija nekadašnje cisterne (*šterna*), koja je služila kao spremište vode za vatrogasce i u druge svrhe. Današnji betonski podest nad cisternom uređen je sredinom 2003. g.; na njemu je postavljena klupa, stara pumpa i interpretacijska tabla projekta *Putovima baštine* udruge ICAM.

Radi se o projektu pod nazivom *Razvoj turističkih putova baštine u dolini rijeke Kupe u cilju revitalizacije ruralnih zajednica*,¹⁷ pokrenutom prema izvornom modelu ECOVAST-a 2000. g. uz potporu Ministarstva turizma RH i zalaganjem članova udruga i lokalnog stanovništva u 14 Gradova i Općina u dvije Županije (Primorsko-goranska i Karlovačka), uz granično područje prema susjednoj Sloveniji. Cilj projekta bio je pokretanje i razvoj novog turističkog proizvoda, pokretanjem alternativnih oblika turizma na goranskom i ozaljskom području uz rijeku Kupu, uz korištenje sadržaja koji će privući i zadržati posjetioca u tom kraju. Projekt je također uključivao interpretaciju i marketinšku obradu prirodnih resursa i kulturne baštine kao podloge za pokretanje ruralnog turizma na predviđenom području. Na ovom su interdisciplinarnom projektu radili i međunarodni stručnjaci (britanski i slovenski, obzirom na postojanje istovrsnog projekta s druge strane Kupe, u Sloveniji). Međutim, predviđena treća i završna faza projekta nije dovršena ni financirana, tako da nije postignut željeni cilj osnivanja dviju organizacija ili agencija 'Putova baštine' (jedna u Delnicama, druga u Ozlju) koje bi se dugoročno brinule o nastavku aktivnosti u sklopu razvoja projektnog područja prema održivom turizmu, uz aktivnu suradnju i partnerstvo zainteresiranog lokalnog stanovništva.

Tako se nije dogodila ni obnova i uređenje cjelokupnog kompleksa oko kuće Rački u razvojni centar 'Putova baštine' prema predviđenom planu, već je kasnije samo popravljen prostor muzejske zbirke. U međuvremenu su se zasebno dogodili još neki restauratorski zahvati na tradicijskim objektima u Delnicama inicijativom istog projekta 'Putova baštine', Grada Delnica i Turističke zajednice: tako na pr. obnovljeno je područje *Delničkog potoka s 'furmanskim fojnarom'* koje evocira nekadašnju tradiciju 'kirijašenja' u goranskim krajevima, uređen je prostor starog delničkog groblja *Vidam*, otvorena je 'Kružna delnička staza' kroz park-šumu Drgomalj i drugo (npr. obnovljen je privatni mlin u središtu grada).

Delnice, kao i druga mjesta i mali gradovi Gorskoḡa Kotara ali i šire uz Kupu i nadalje rade na obnovi i revitalizaciji svoga prostora, svoje baštine i svoje tradicije, ali bez

¹⁷ : Stepinac Fabijanić T., Srkoč M.(Ur: dr V.Vujić): *Putovima baštine – S obje strane rijeke Kupe; Održivi razvoj turizma*. Opatija, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2005, (str. 231-240).

objedinjavajućeg partnerskog programa taj se posao cjepka i raspršuje, a revitalizacija se ne odvija sveobuhvatno. U novije vrijeme znatni naponi ulažu se oko objedinjavanja istog ovog goranskog i prikupskog područja (od Rijeke do Karlovca) putem projekta Lujzijana, koji je na razini dviju Županija i lokalnih općina zaživio kroz godišnju manifestaciju, posebno pak u ovoj 2011. godini kada se slavi 200-ta obljetnica izgradnje ove povijesne ceste.¹⁸ Time se, zapravo, dijelom nastavlja ideja povezivanja svih krajeva uz rijeku Kupu.

Potrebno je ovdje također spomenuti u novije vrijeme pokrenute projekte ruralnog razvoja kroz pretprijetne programe EU koji potiču osnivanje LAG-ova (Local Action Groups) na lokalnom i regionalnom nivou, te njihovog međusobnog povezivanja, što je inicijativom Poduzetničkog inkubatora Skrad zaživjelo najprije na području Gorskog kotara, zatim i na ozaljskom području u Karlovačkoj županiji, a širi se i u drugim krajevima uz stručnu podršku HMRR¹⁹ (Hrvatske mreže za ruralni razvoj).

Druge europske zemlje i maloazijska (mediteranska) Turska

Usporedbom dva povijesna grada u Njemačkoj s malim središtem pokrajine Burgenland (Gradišće) u Austriji, gradićem Eisenstadt-om (Železno), ukazuje se na nekoliko primjera i modela revitalizacije u razvijenim zapadnim zemljama, koji se međusobno razlikuju i rezultati kojih su uvjetovani drugačijim razvojem – većina tih gradova usmjerena je turističkom razvoju u prvom redu, dok su kod nekih naglašenije proizvodne poljoprivredne (Wittstock, Eisenstadt) ili također industrijske djelatnosti (Luneburg).

Posebno se ovdje ističe primjer malog grada Pamukkale u Anatoliji na jugu maloazijskog poluotoka, obzirom da je to područje u današnjoj Turskoj tradicionalno okrenuto Mediteranu i Europi, ali nosi povijesnu tradiciju Istoka, dok je u novije vrijeme usmjereno suvremenom održivom razvoju s naglaskom na poljoprivredu i turizam.

Luneburg i Wittstock, Njemačka

U njemačkoj federalnoj pokrajini Lower Saxony, jugoistočno od grada Hamburga, nalazi se vrlo atraktivan povijesni grad Luneburg, općinsko središte s nekih 70 000 stanovnika, dok je sama stara jezgra grada, *Altstadt*, znatno manja. Njegova važnost ogleda se već u ranom srednjem vijeku kada se počinju eksploatirati nalazišta soli na kojima je naselje izgrađeno (utvrda *Kalkberg* i podgrađe uz rijeku Ilmenau). Trgovina solju (naročito sa Slavenima na

---

¹⁸ U pripremi je monografija 'Lujzijana 1811.-2011.' (u tisku, Delnice).

¹⁹ - vidi: Zajedno za održivi razvoj ruralnih područja – Priručnik za provedbu LEADER pristupa u Hrvatskoj, HMRR, 2010. ; www.hmrr.hr

sjeveroistoku) dovela je do brzog razvoja naselja koje od 12. stoljeća dobiva pravo trgovanja (kada je uspostavljena i tzv. 'cesta soli' prema gradu Lubecku), a 1392. g. dobio je povelju slobodnog kraljevskog grada. Naime, izgradnja mreže kanala u 13/14. st. dovela je do blagostanja mnogih malih gradova (*Hanseatski gradovi*); bogatstvo koje se tu slijevalo vezano za trgovinu soli i danas je vidljivo u izuzetnom graditeljskom nasljeđu ovog gradića koji je zastao u razvoju tek raspadom Hanseatske lige (17. st.).

Obzirom da nije bio bombardiran u II svjetskom ratu, gradić danas predstavlja jednu od atrakcija i turističku destinaciju velikih gradova Hamburga, Hanovera i Bremena. Naime, 70-tih godina 20. st. tada već zapušteni gradić Luneburg temeljito je obnovljen, a 1980. g. je održana proslava milenijuma tradicije kopanja soli (kada su rudnici konačno i prestali s aktivnim radom), što je dovelo do popularizacije gradića. Posebno je atraktivan prekrasan trg *Am Sande* (s kućama karakterističnih istaknutih zabata, od kojih neke potječu iz 15., a većina iz 16. i 17. st.) te izvanredno lijepa vijećnica (*Rathaus*) s baroknom fasadom (na temeljima zgrade iz 13. st.). Interesantna je i riblja tržnica *Am Stint* uz rijeku Ilmenau gdje se nalazi i stara luka s mlinovima i karakteristično ukrašenim skladištima, dizalicama i dr.; svi ti objekti danas su u funkciji turizma s ugostiteljskim sadržajima, uključujući i poznati Muzej soli.²⁰

Interesantno je pri tome napomenuti da je revitalizacija Luneburga započela već nakon II svjetskog rata, kada je zbog zapuštenosti i loših životnih uvjeta odlučeno na državnoj razini da se stare dotrajale zgrade ne poruše, već je izabrana opcija sistematske obnove (time je Luneburg postao primjer takvog koncepta u Njemačkoj); vodeću ulogu u restauratorskim zahvatima preuzeo je Kurt Pomp osnovavši Radnu grupu za obnovu staroga grada (*Arbeitskreis Luneburger Altstadt*) koja je djelovala do 70-tih godina prošloga stoljeća (za svoje zalaganje primio je i njemački Orden zasluga). Danas je Luneburg europska turistička destinacija prvoga reda zahvaljujući kvalitetnoj obnovi grada i očuvanju originalnih povijesnih zgrada, a važan sektor gradske ekonomije pripada turizmu (uz znatne industrijske djelatnosti u rubnim područjima grada – npr. zona Lunepark).

Nasuprot tome, gradić Wittstock u federalnoj pokrajini Brandenburg (na granici prema pokrajini Mecklenburg), smješten je uz glavnu cestu između Hamburga i Berlina te ima nekih 15 000 stanovnika (s tendencijom smanjivanja). Radi se također o srednjovjekovnom gradiću (sa znatnim slavenskim naseljavanjem u periodu 9/10. st.) koji je još uvijek opasan u cijelosti zidinama iz 12/13. st., što ga čini vrlo atraktivnim. Od 1248. g. nosi povelju slobodnog kraljevskog trgovišta te je sjedište biskupa, *Bischofsburg* od 13. do 16. stoljeća, s

²⁰ Zahvaljujući vrijednoj graditeljskoj baštini i načinu njena uređenja Luneburg je uvršten na UNESCO-vu listu Svjetske baštine.

vrijednom katoličkom *crkvom St. Marienkirche*. U kasnijem razdoblju, dugogodišnji granični položaj najprije u pruskoj državi, a zatim između zapadne Savezne i istočne Demokratske republike Njemačke (DDR), dovelo je ovaj gradić u izoliran položaj koji je uvelike zaustavio njegov razvoj (tu je bio smješten i jedan od garnizona Crvene armije). Iako je takva situacija rezultirala usporenijim lokalnim razvojem i odlaskom mlađih ljudi (što se još danas događa jer nema viših škola i sveučilišta), istovremeno je nedostatak većih promjena (što uključuje i graditeljske zahvate) očuvao graditeljsko nasljeđe u relativno dobrom stanju te je stariji građevinski fond autentičniji, manje izmijenjen suvremenim zahvatima. Međutim, istovremeno je mnogo starih objekata porušeno te je unutar zidina stare gradske jezgre mnogo kuća s kraja 19. i početkom 20. st. (doduše, one svojim gabaritima ne odstupaju od povijesne situacije). Privreda je tradicionalno bila okrenuta manjim lokalnim obrtima i poljoprivredi.

Tek zadnjih desetljeća, padom Berlinskog zida i ukidanjem graničnog statusa dijelovima njemačkog teritorija u njima je moguć neograničen razvoj. Između ostalog, revitalizacija obuhvaća i graditeljsko nasljeđe i način života u tim dijelovima, pa je tako i Wittstock krenuo preusmjeravati gospodarstvo i obnavljati zapuštene dijelove grada te tražiti nove funkcije pojedinim zgradama (npr. novi općinski uredi smješteni su u obnovljenoj tvorničkoj zgradi unutar stare jezgre). Istovremeno, zadržavajući neke tradicionalne oblike privređivanja poput poljoprivrede (što omogućava ponudu 'lokalnih proizvoda'), gradić se sve više okreće turizmu i uslužnim djelatnostima, te gradi svoj novi 'imidž' na temeljima vlastite tradicije i nasljeđa: osim kružnih srednjovjekovnih zidina s gradskim vratima i opkopom (*Groper Mauer*) te tornjevima (*Robler Thor* i *Gintzer Tor*) od kojih je jedan uređen kao Muzej (*Amtsturm*), grad se prezentira i kroz manifestacije (turističke šetnje gradom uz povijesne likove), te brojne sportske sadržaje (biciklističke rute Wittstock Dosse). Pri tome su još uvijek vidljivi neki nedostaci proizašli iz 'starog sistema', pa i pomanjkanje kvalitetnog odnosa prema nasljeđu kao i promidžbi (što se vidi u nedovoljnoj prezentaciji putem turističkog ureda i na internetu).

I dok Luneburg ima svoj čvrsti 'brand', Wittstock još uvijek 'traži' svoju prepoznatljivost među manjim njemačkim gradovima. No posebnost je ovog mjesta njegova relativna neisforsiranost obnove kroz (masovni) turizam, odnosno manjak 'preuređenosti'. Razlika u obnoviteljskim modelima i odnosu prema baštini ta dva slučaja uvjetovana je različitim društveno-povijesnim razvojem, ali i uložnim sredstvima u obnovu graditeljskog nasljeđa, te promidžbu.

Eisenstadt, Austrija

Eisenstadt sa svojih 13 000 stanovnika primjer je izuzetne (globalne) promocije regionalnih kulturnih, tradicijskih i prirodnih sadržaja koji se u raznim oblicima i na razne, međusobno povezane načine nude posjetitelju ovog najistočnijeg austrijskog područja (pokrajina Burgenland ili Gradišće). U prošlosti je ono pripadalo mađarskom dijelu habsburškog carstva, dok je kasnijom pripadnošću Austriji dugo vremena bilo relativno u izolaciji kao granično područje prema komunističkim zemljama, da bi zadnjih desetljeća doživjelo nevjerojatan razvoj koji je Austrija postigla uključivanjem EU regionalne politike i finansijskih razvojnih fondova. Intenzivna kampanja rezultirala je uspješnom revitalizacijom cijele pokrajine upravo na temu šarma domaćeg i lokalnog, pri čemu se nude na korištenje i uživanje dvorci i palače, koncerti i moda, kao i seoska domaćinstva i domaća hrana, uz lokalno vino u svakoj prilici!

Eisenstadt ili *Kismarton* (mađarski) ili *Železno* (hrvatski gradišćanski dijalekt) povijesni izvori prvi put spominju 1118. g. kao 'castrum ferrum', što se odnosi na vjekovnu tradiciju kopanja i trgovine željeznom rudačom u pokrajini; prvi zapis naselja kao grada je iz godine 1264. kao 'minor Mortin' (prema mađarskom Kismarton) u značenju Svetog Martina (patrona lokalne župne crkve). U doba habsburškog carstva Eisenstadt i cijela pokrajina potpadala je pod vlast mađarske plemenišačke obitelji Esterhazy (koja je ovdje učvrstila svoj feudalni položaj proširujući gradsku utvrdu, koju su u baroknom i klasicističkom periodu preuredili u dvorac unutar zatvorenog parka) te je do današnjeg dana zadržala vlasništvo nad dvorcem i većinom zemljišta i druge imovine u široj okolici, vršeći snažan utjecaj na cjelokupni razvoj ovog područja (koje je kasnije pripalo Austriji).

Podgrađe, smješteno na blagoj padini podno dvorca u dolini riječice *Wulke* razvilo se u gradić koji je danas središte najistočnije austrijske pokrajine *Burgenlanda* ili *Gradišća*, koje se dijeli na tri podregije (becirka) – donosim ih ovdje u trojezičnom obliku kakav se navodi i u dokumentima i u nazivlju lokalnih naselja, obzirom da je od 16. stoljeća na ovo mađarsko-austrijsko područje naseljeno u većem broju stanovništvo iz hrvatskih krajeva zahvaćenih stradanjima uslijed turskih naderanja, koje je tu podiglo svoja sela zadržavši identitet (*Gradišćanski Hrvati, Gradišćanci*) i jezik (gradišćanski dijalekt) nastavljajući (uglavnom) poljoprivrednu tradiciju, posebno vinogradarstvo. To su podregije: *Mala Holovajna* (prema mađ. Kishoflany, austr. njem. Kleinhoflein), *Svetojurje* (od Laitaszentgyorgy) i *Železno Brig* (od mađ. Kismartonhegy). *Gradišćanci* se okupljaju u okviru svojih seoskih zajednica i kulturno-umjetničkih društava njegujući folklor i jezik kroz vlastite novinske i druge publikacije, te kroz župne aktivnosti i školu na vlastitom jeziku (dopunsku); ipak mnogi su se stopili s austrijskim identitetom i jezikom kroz školovanje, miješane brakove i sl.

Mali grad Eisenstadt, kao središnje mjesto i najmanji pokrajinski glavni grad u Austriji, objedinjava upravne i administrativne sadržaje (ujedno je to i najmlađa austrijska pokrajina), a posebno je intenzivno usmjeren zadnjih desetljeća na kulturne i tradicijske sadržaje koje nudi i posjetiteljima kroz vrlo aktivan pristup turističke promocije. Iako je način života stanovnika Eisenstadta uvelike određen uobičajenim austrijskim životnim navikama malogradskog usporenog ritma, ovdje je upravo ta karakteristika iskorištena kako bi se privuklo (globalnu) klijentelu velikih gradova, a posebno obližnjeg Beča, da dođe uživati u šarmu, kulturi i udobnosti maloga grada, te spokoju i ljepoti okolnog ruralnog ambijenta, uz ponudu tradicijskih sadržaja i domaćih proizvoda.

Naime, u Eisenstadtu se nudi prije svega kultura – barokna glazba u znamenitoj *koncertnoj dvorani dvorca Esterhazy* u kojoj je muzicirao Haydn (također rođen u ovome gradiću) i Liszt (koji ima i hrvatske korijene) te se svakoga ljeta tu održavaju koncerti i komorni scenski prikazi u okviru međunarodne manifestacije *Haydn Festival*. Sama povijesna jezgra kvalitetno je uređena pješačka zona s *katedralom Sv. Martina* iz 13. st. i brojnim zaštićenim zgradama od kojih su mnoge muzeji (uključujući Haydnovu rodnu kuću) ili imaju ugostiteljsku funkciju, zatim su tu i luksuzni hoteli, dućani, a u bližoj okolici pružaju se sportsko-rekreativni sadržaji u uređenom okolišu grada i uz *jezero Neusiedl* (koje graniči s mađarskom stranom). Ovako premežene i globalno ponuđene turističke aktivnosti omogućavaju zapošljavanje stanovnicima šireg područja (austrijskog kao i mađarskog dijela) jer se uz koncertne doživljaje nudi i lokalno vino Burgenlanda (kao 'unique wine country'), također i domaća kuhinja s lokalnim proizvodima, kako u samom gradu, tako i na brojnim tradicijskim domaćinstvima i popularnim seoskim gostionicama (često upravo hrvatskih domaćina).

Način ponude i promocije Eisenstadta i njegove šire regije pokazuje kako su Austrijanci majstori povezivanja kulturnih i turističkih sadržaja s izvrsnom zaradom koju postižu prodajom tradicijskog 'imidža' – u kombinaciji različitih sadržaja (koju su zadnjih desetljeća razvili uvelike koristeći razvojna sredstva i fondove EU) ovdje se pod parolom 'Arrive & Come Alive' (Dođi i oživi) provodi kampanja revitalizacije cijelog kraja/regije s malim povijesnim gradom Eisenstadtom kao središtem kulture, glazbe (klasične u prvom redu), mode, graditeljskih povijesnih stilova, parkovne baštine i općenito malogradskog načina života u kojem se 'osjeća duh prošlih vremena' začinjjen domaćim vinom i hranom iz austrijske tradicije ili tradicije okolnih sela. Model uključuje naglasak na kvalitetnoj ponudi (prvenstveno nacionalnoj austrijskoj) lokalnih i regionalnih proizvoda, pa se posjetitelje privlači kroz cjelogodišnju ponudu sadržaja u regiji (Calendar of Events) koja se dijelom temelji i na tradicijskim slavljinama u pokrajini, vezano za crkvene blagdane (npr. proslave

seoskih svetaca zaštitnika) ili hodočasničku tradiciju (koncerti u *samostanu sv. Margarete*), ali i sezonska događanja poput berbe grožđa ili blagoslova mladog vina na *dan sv. Martina* (uz konzumaciju mošta i gusaka). Tako su profani sadržaji vrhunskom promidžbom uključeni u duhovnu tradiciju kraja i regionalnu ponudu koja je vrlo privlačna suvremenom čovjeku koji živi ubrzanim i stresnim životom u betonskom okruženju velikoga grada. Austrijanci su tu potrebu prepoznali i vrhunski iskoristili u slučaju Burgenlanda i Eisenstadta, predstavljajući taj prostor kao mjesto 'where the soil nurishes the soil', odnosno povezujući energiju zemlje i moć tradicije s univerzalnom duhovnom i društvenom potrebom čovjeka.

Pamukkale, Turska

Pamukkale je mali grad u Egejskoj Turskoj (južno od Izmira) u dolini rijeke Meandere, nedaleko grada Denizlija (središte regije); općinsko područje ima oko 14000 stanovnika (sam gradić nešto više od 10000). Naselje Pamukkale (naziv doslovno znači 'pamučni grad') smjestilo se u podnožju širokog mliječno-bijelog 160 metarskog slapa - kaskada travertina (kalcijev karbonat) s toplom vodom punom minerala, što je prirodni fenomen, a povijesno predstavlja dio prehelenističke lidijske naseobine, zatim helenističke i rimske te je od 2. stoljeća pr.K. poznato termalno kupalište uz 'sveti grad' Hierapolis na gornjem platou (početku kaskada), koji je danas arheološki lokalitet i turistička atrakcija, te je zajedno s kaskadama travertina 1988. uvršten na UNESCO-vu listu Svjetske baštine.

Hierapolis je bio kompletno uništen potresom (cijelo je područje Male Azije veoma trusno i potresi su relativno česti) godine 60.A.D. za vrijeme vladavine rimskoga cara Nerona. Nakon obnove grad je izgubio dotadašnje pretežito helenističke karakteristike (osim očuvanog i obnovljenog amfiteatra koji je mogao primiti oko 12 000 ljudi !) i kamenih elemenata koji su dalje korišteni, te je postao tipičan rimski grad s brojnim bazenima, fontanama i kupeljima s termalnom vodom. Koristio se još donekle u vrijeme Bizanta i ranog kršćanstva (tada je izgrađena *crkva sv. Filipa evanđelista* koji je tu i ubijen), a dolaskom Turaka Selduka krajem 12. st. potpuno je razoren (oni su tu izgradili srednjovjekovnu tvrđavu).

Pamukkale je danas, sa svojim prirodnim i kulturnim, odnosno arheološkim atrakcijama, vrlo prosperitetan gradić koji živi od turizma, uslužnih djelatnosti i trgovine. Poljoprivreda, stočarstvo i razne djelatnosti vezane uz tradicionalnu proizvodnju i rukotvorstvo (danas uglavnom industrijsku proizvodnju) cvjetaju u ovoj regiji, a sve se može dobro unovčiti jer posjetitelji masovno dolaze i kupuju: kožne predmete i obuću, vunene tepihe, zlatni i srebrni nakit, razne suvenire od drva, lokalne keramike, odjeću od domaćeg uzgojenog pamuka, te hranu – posebno voće i povrće koje raste u plodnoj zemlji i pod brojnim staklenicima. U kombinaciji ponude lokalnih proizvoda i lokalnih atrakcija, u atmosferi blage mediteranske

klime, obilja hrane, te dostupnosti mlade radne snage (srednja dob stanovnika Turske je 28 godina, u populaciji od 78 milijuna), uspješnost lokalnog i regionalnog razvoja nije upitna!

Naime, Pamukkale je poseban primjer uspješnog korištenja tradicijske, kulturne i prirodne baštine ali i očuvanja i obnove baštine - što je dio turske državne politike na mnogim povijesnim i prirodnim lokalitetima u ovoj zemlji, a posebno u Anatoliji i Egejskom primorju. Na baštinu (velikim dijelom helenističko-rimsku, ali i vlastitu) Turci gledaju kao na robu koja se može dobro prodati (zainteresiranim posjetiteljima, turistima), pa je turizam zadnjih dvadesetak godina vrlo dobro organiziran na državnom i regionalnom nivou i globalno usmjeren, što je dovelo također do znatnog podizanja nivoa očuvanja, obnove i prezentacije baštine. Pamukkale tako nudi posjetitelju vrhunske atrakcije (uređene i marketinški obrađene) u bližoj i nešto udaljenijoj okolini (u partnerskom odnosu s okolnim gradovima), izvrsne muzeje (Arheološki muzej Hierapolis i male lokalne etno-zbirke i dr.), besprijekornu hotelsku i drugu uslužnu djelatnost, kvalitetne tradicionalne proizvode (kožnu odjeću i obuću, tepihe, rukotvorine i dr.), ali i malu obiteljsku ponudu u ugostiteljstvu i raznim servisima.

Međutim, još pred desetak i manje godina, lokalni poduzetnici podizali su hotele na samom arheološkom lokalitetu Hierapolisu te sproveli cestu preko kaskada travertina po kojoj su jurili motori i auti – priklonivši se mudroj turističkoj politici i kvalitetnoj stručnoj obradi prekinuli su takvo ponašanje, pa su hotele i cestu porušili, dijelom čak terase travertina umjetno ponovno izgradili, a spomenike kontinuirano obnavljaju. Važno je pri tome napomenuti da okosnicu razvoja čine sami stanovnici Pamukkala koji obavljaju sve poslove vezane za uređenje i održavanje atrakcija, hotelske i ugostiteljske usluge, poljoprivrednu proizvodnju, izradu lokalnih proizvoda i trgovinu.

Tako je i u susjednim lokalitetima i regijama; zapravo, cijela se Turska odlikuje duhom poduzetništva, organiziranošću i ponudom vlastitih proizvoda (posebno poljoprivrednih – staklenici su karakteristični za cijelo područje, a puno voća i povrća i izvoze). Brinu također za ekologiju i održivi razvoj te korištenje održive energije, što se vidi također po masovnom korištenju sunčanih kolektora s osobitim kontejnerima s vodom na krovovima kuća i hotela (estetski prizor nije dobar, ali je očito efikasno). Obzirom da voća i povrća ima u izobilju iz vlastite proizvodnje, a puno ima i mlade radne snage (još uvijek relativno jeftine, prema tome i konkurentne na europskom i globalnom turističkom i ostalom tržištu), te da su tradicionalno trgovački nadareni i sistematski organizirani (što je posljedica reformi iz doba narodnog vođe Atatürka u prvoj polovici 20. st.), Turci u novije vrijeme postižu znatan razvoj i priliv kapitala koji, što je najvažnije, ostaje pretežito u njihovim vlastitim rukama, a ne u vlasništvu stranaca (za razliku od nekih drugih europskih zemalja). Turska, pa tako i slikoviti

Pamukkale, dobar je primjer i uzor uspješnog razvoja na temelju vlastitih resursa, s naglaskom na baštinu.

Zaključak

Ovih nekoliko nabrojanih i opisanih domaćih i stranih primjera razvoja malih gradova, s naglaskom na zaštitu, prezentaciju i korištenje baštine kao podloge za revitalizaciju kroz turističku aktivnost u prvom redu, zorno prikazuje razvojne modele koji se primjenjuju u pojedinim društveno-političkim i gospodarskim okolnostima. Naravno da pri tome nije svejedno koliki je značaj samih atrakcija u smislu privlačne moći prema posjetiteljima, no pitanje je koliko pojedina sredina nastoji i može iskoristiti svoj potencijal.

Navedeni primjeri razlikuju se u broju stanovnika koji prebivaju u naselju (ili staroj jezgri kod većih naselja s preko 35 000 stanovnika) – u hrvatskim primjerima spominjali smo male gradove od 3 000 do 5 000 stanovnika i povijesne jezgre do 10 000 stanovnika (Samobor)²¹, odnosno u europskim primjerima (i šire) gradove ili povijesne jezgre od 10 000 do 15 000 stanovnika. Strategija prostornog uređenja RH ubraja u gradove srednje veličine gradove koji imaju između 20 000 i 100 000 stanovnika, stoga smo u hrvatskim primjerima govorili o malim gradovima i jednom gradu srednje veličine, dok su za Njemačku, na primjer, gradovi do 50 000 stanovnika mali gradovi. Kriterij broja stoga je relevantan ovisno o pojedinoj zemlji i njenom ukupnom broju stanovnika, odnosno srednjoj veličini gradova.

Za ukupan dojam o razvijenosti navedenih gradova trebalo bi navesti ekonomske i druge pokazatelje²², posebno npr. statistiku ostvarenih prihoda u turizmu, kao i dohodak po stanovniku. Obzirom da ti pokazatelji nisu bili dostupni za sve primjere, prikazana je opća slika i povijesno-kulturni aspekti spomenutih malih gradova, te pokušaji primjene razvojnih modela i projekata (više ili manje uspješnih), vezanih uz način korištenja resursa baštine.

Iz prikupljenih informacija vidljivo je da uspješnost primjene razvojnih poticaja u domeni kulture i tradicije malih gradova ovisi o vrijednosti i značaju samih atrakcija, ali uvelike i o tome na koji način se te vrijednosti prepoznaju (osobito na lokalnom i regionalnom planu) i kolikim uložnim sredstvima se te atrakcije marketinški obrađuju i prezentiraju (gdje je također vidljivo da se veća uspješnost postiže odabranom nacionalnom razvojnom politikom).

Prema tome, Hrvatska i regionalne politike mogle bi prepoznati u spomenutim malim gradovima privlačni potencijal za jači i kvalitetniji turizam, tako npr. Zagreb bi u Samoboru

²¹ Strategija prostornog uređenja RH, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb, 1997.

²² Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji, Društvena istraživanja 8, Zagreb, 1999., (str. 3-108).

(zajedno s njegovim uređenim Gornjim krajem !) trebao vidjeti mogućnost cjelogodišnjeg kvalitetnog kulturnog, izletničkog i sportskog odredišta (na način odnosa Beča i Eisenstadta); također Rijeka bi trebala kompenzirati smještaj teške industrije u vrhunski vrijednu lokaciju povijesnog gradića Omišlja s arheološkim ostacima rimskog grada Fulfinuma - gdje bi se taj kompromis mogao odvijati na način kojim je Turska država i (industrijska) pokrajina Denizli pokrenula obnovu i zaštitu te prezentaciju Pamukkalea i Hierapolisa (uz pomoć UNESCO-a i drugih potpora); Delnice bi trebale dobiti razvojni centar za cijeli Gorski kotar i uspostaviti stalnu suradnju s ostalim prikupskim i prekoupkim lokalnim zajednicama u razvoju turizma, te se osloniti na prirodne resurse, poljoprivredu (s naglaskom na goranske kulture), stočarstvo i preradu mlijeka te drvenu preradu, poput gradića Wittstocka u Njemačkoj koji nastavlja svoj usporeni ali stalni razvoj. Lovran možda nema graditeljske atrakcije jednog Luneburga i pripadnost važnoj gospodarskoj ligi (povijesnih) gradova, ali svakako može ponuditi vrijedno graditeljsko nasljeđe (koje, međutim, treba urediti) te u direktnoj povezanosti s Opatijskom rivijerom i Parkom prirode Učka zajednički izgraditi prepoznatljiv identitet u okviru Liburnijskog lanca povijesnih malih gradova.

Temeljem ovih nekoliko promišljanja i vizija razvojnih opcija hrvatskih malih gradova, u paraleli s nekoliko inozemnih primjera, može se zaključiti da je usklađena akcija na državnom, regionalnom i lokalnom planu neminovna, kao i stručna pomoć domaćih i međunarodnih eksperata, ukoliko se želi polučiti uspješan razvoj i revitalizacija.

Organiziranje interdisciplinarnih i međunarodnih skupova volonterskih organizacija poput ECOVASTa, Prijatelja baštine, Čakavskog sabora i drugih tome pridonosi, ali ne može uspjeti bez uključenja ostalih čimbenika. Drugim riječima, samo suradnjom stručnih i znanstvenih krugova s upravnim i drugim tijelima na nivou od općine do regije te države, u povezanosti s interesima lokalne zajednice, moguće je na adekvatan način doprinosti procesu oživljavanja malih (i srednjih) gradova i kvalitetnijem životu njihovih stanovnika. U tome slučaju privlačna snaga uređenih i uspješnih malih gradova, s prepoznatljivim identitetom, biti će atraktivnija kako posjetiteljima, tako i mladima i ostalim stanovnicima malih gradova.

Izvori i bibliografija

Samobor

1. UPU Gornji Kraj, Grad Samobor, Upravni odjel za prostorno uređenje, stambene i komunalne poslove, 2008.
2. ECOVAST : 'Gornji Kraj – industrijska zona ili povijesno-kulturna atrakcija Samobora?' Elaborat uz izložbu, Samobor 2008.
3. II zbornik Ivce Sudnika 'Stoljeća turizma', Samoborski muzej, Samobor 2011.

Lovran

1. Lovran, Liburnijske teme 6, Čakavski sabor Opatija, Turističko društvo Lovran, Opatija 1987.
2. Potencijali lovranske zdravstvene baštine, Bilten općine Lovran, Poseb.izd., Lovran, 1997.
3. Zbornik Lovranščine 1, Lovran 2010.
4. Zbornik sažetaka znanstvenog skupa 'Lovranski stari grad – prošlost, sadašnjost, budućnost', Lovran, 2011.(Zbornik Lovranščine 2 – u tisku)
6. Mošćenički zbornik, God. 5/5, Mošćenice, 2008.
7. Sažeci radova 2. međunarodne konferencije 'Revitalizacija malih povijesnih gradova i njihovog okruženja u Primorsko-goranskoj županiji', ECOVAST, Mošćenice 2009. (Mošćenički zbornik 6, u tisku).

Omišalj

1. Narodni život i običaji Omišlja kao dio povijesnice, Krčki zbornik 32, Krk 1995.
2. Guidelines for Sustainable Development in Omišalj. Radovi međunarodnog seminara UNESCO - Venecija: 'Revalorizacija planiranja urbanog nasljeđa povijesnog gradića Omišlja', Omišalj 1998; Županijski zavod za održivi razvoj i prostorno planiranje PGŽ, Rijeka, 2001.
3. Bradanović M.: Nepoznati Omišalj (katalog zbirke Lapidarij, pregled povijesti i kulturnopovijesni vodič gradića i okolice), Omišalj, 2002.

Delnice

1. Stepinac Fabijanić T., Dower M., Putovima baštine, 'Ushit darovima prirode i djelima čovjeka', Zagreb, ICAM, 2003., (28 str., karta područja).
2. Pezelj, M., ... Stepinac Fabijanić T. (grupa autora), Turistička zona – Po Kupi i Žumberku, Grad Delnice, 2005., (96 str. + geog. karte).
3. Zajedno za održivi razvoj ruralnih područja – Priručnik za provedbu LEADER pristupa u Hrvatskoj, HMRR, 2010.

Luneburg i Wittstock (Njemačka)

<http://en.wikipedia.org/Luneburg>

<http://www.germany.travel>

<http://www.geschichte-von-wittstockdosse/brandenburg>

<http://maps.google.de>

Eisenstadt (Austrija)

<http://www.austria.info/us/culture-art/eisenstadt>

<http://www.eisenstadt.gv.at/en/tourism>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Eisenstadt>

Pamukkale (Turska)

http://www.eoearth.org/article/Hierapolis-Pamukkale_Turkey

(UN Environment Programme)

<http://www.pamukkaleturkey.com>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Denizli>

Ostala bibliografija:

1. Milić, B., Razvoj grada kroz stoljeća 2 – Srednji vijek; Školska knjiga, Zagreb, 1995.
2. Mohorovičić, A., Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana, ICR, Rijeka, 1997.
3. Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji, Društvena istraživanja 39, Institut Pilar, Zagreb, 1999., (str.3-108).
4. Strategija prostornog uređenja RH, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb, 1997.
5. Vujić, V. (ur.), Održivi razvoj turizma, Opatija, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2005, (str. 231-240).

Tihana Stepinac Fabijanić, diplomirani etnolog, zaposlena je kao istraživač-suradnik u Zavodu za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci. Bavi se pitanjima revitalizacije i održivog razvoja lokalnih zajednica. Podpredsjednica je ECOVAST International, dopredsjednica Hrvatske sekcije ECOVAST-a, dopredsjednica Hrvatske mreže za ruralni razvoj te članica Upravnog odbora međunarodne mreže DCSF (Forum civilnog društva Podunavlja). Sudjelovala je na brojnim stručnim i znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu i objavila radove iz područja tradicijske arhitekture, interpretacije i zaštite kulturne baštine te turizma i održivog razvoja.